

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 33 (2012)

Δελτίον ΧΑΕ 33 (2012), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Δημήτρη Κωνστάντιου (1950-2010)

Ο Θεσσαλονικεύς ζωγράφος του 14ου αιώνας
«κυρ-Μανουήλ»

Ιωακείμ Αθ. ΠΑΠΑΓΓΕΛΟΣ

doi: [10.12681/dchae.1242](https://doi.org/10.12681/dchae.1242)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΠΑΓΓΕΛΟΣ Ι. Α. (2014). Ο Θεσσαλονικεύς ζωγράφος του 14ου αιώνας «κυρ-Μανουήλ». *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 33, 155–160. <https://doi.org/10.12681/dchae.1242>

Ἰωακείμ Ἀθ. Παπάγγελος

Ο ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΥΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΤΟΥ 14ου ΑΙΩΝΟΣ «ΚΥΡ-ΜΑΝΟΥΗΛ»*

Με ἀφορμὴ τὸν ἐντοπισμὸ, σὲ ἔγγραφο τῆς Μονῆς Βατοπεδίου, ἀναφορᾶς τοῦ 1358 σὲ κάποιον Θεσσαλονικέα ζωγράφον ὀνομαζόμενον «κῦρ Μανουήλ», τοῦ ὁποίου εἶναι προφανῆς ἡ ταύτιση μὲ ὁμώνυμόν του ἀναφερόμενον σὲ ἔγγραφα τοῦ 1323 καὶ 1338, προτείνεται ἡ ταύτισή του μὲ τὸν ζωγράφο «κῦρ Μανουήλ Πανσέληνον» καὶ ἡ ἐπανεξέταση τῆς χρονολογήσεως τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Πρωτάτου τῶν Καρυῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Παρατίθεται κατάλογος χρονολογιῶν κατὰ τὶς ὁποῖες οἱ συγκυρίες ἦσαν εὐνοϊκῆς γιὰ τὴν τοιχογράφηση τοῦ ναοῦ καὶ προτείνονται ὡς εὐνοϊκότερες αἱ περίοδοι εὐθὺς μετὰ τὸ 1308 ἢ εὐθὺς μετὰ τὸ 1322.

Due to the discovery of the reference to a certain painter from Thessaloniki called «kyr Manuel» in a document of the Vatopedi Monastery, whose identification with a man of the same name in documents dated 1323 and 1338 is apparent, his identification with the painter «kyr Manuel Panselinos» is suggested, as is the reexamination of the chronology of the wall paintings of the Protaton at Karyes on Mt. Athos. A catalogue of dates during which the conditions were favorable for the painting of the church is included and the periods just after 1308 or 1322 are proposed to be the more favourable ones.

Κάπου βορείως καὶ ὄχι πολὺ μακρυνὰ ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκη, στὴν περιοχὴ «τοῦ Θινοῦ», βρισκόταν ἡ ἐλάχιστα γνωστὴ Μονὴ τῆς Τιμοπετριωτίσσης¹. Ἰδρύθηκε λίγο πρὸ τοῦ 1318, ἔτος καὶ τῆς πρώτης γνωστῆς ἀναφορᾶς της². Ἡ Μονὴ κατεῖχε μίαν ἀξιόλογη γεωργικὴ ἔκταση «ἐν τῇ περιοχῇ τῶν Λιβαδιτζίων κἂν τῇ τοποθεσίᾳ τοῦ Νεοχωρίου»³, κάπου δυτικῶς τῆς Θεσσαλονίκης⁴, τὴν ὁποία ἐκμεταλλευόταν ἐνοικιάζοντάς τιν (ἐν

μέρει τουλάχιστον) μὲ 25ετείς συμβάσεις⁵. Ἐνας ἀπὸ τοὺς ἐνοικιαστῆς, τὸ 1323, ἦταν καὶ κάποιος «κῦρ Μανουήλ», μὴ ἀναγνωσίμου ἐπωνύμου⁶.

Τὸ 1338, κάποιος «κῦρ Μανουήλ», τοῦ ὁποίου τὸ ἐπώνυμο εἶναι καὶ πάλι μὴ ἀναγνώσιμο, παρέστη ὡς μάρτυς στὴν Θεσσαλονίκη, μαζὶ μὲ ἄλλους τέσσερις ἀξιοτίμους Θεσσαλονικεῖς μάρτυρες⁷, στὴν σύνταξη ἐγγράφου μὲ τὸ ὁποῖο, τὸ ξεῦγος Παξαμαδᾶ ἀφιέρωσε στὴν Μονὴ Τιμο-

Λέξεις κλειδιά

14ος αἰώνας, Ἅγιον Ὄρος, Καρυές, Πρωτάτον, Θεσσαλονίκη, Πανσέληνος, κῦρ Μανουήλ, Ἀνδρόνικος Β΄, Τιμοπετριώτισσα, Προελεύσις, Πρῶτος Ἰσαάκ, Πατριάρχης Ἀθανάσιος Α΄, Πατριάρχης Νίφων Α΄.

Keywords

14th century, Mt. Athos, Karyes, Protaton, Thessaloniki, Panselinos, kyr Manuel, Andronikos II, Timiopetriotissa, Proeleusis, Protos Isaac, Patriarch Athanasios I, Patriarch Niphon I.

* Ἡ ἀκολουθοῦσα μελέτη παρουσιάσθηκε ὡς ἀνακοίνωση στὸ 30ο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας· βλ. *Περίληψες Ἀνακοινώσεων*, Ἀθήνα 2010, σ. 63-64.

¹ Jacques Bompain, Jacques Lefort, Vassiliki Kravari καὶ Christophe Giros, *Actes de Vatopédi*, τ. 1, Παρίσι 2001, ἔγγρ. 54 (τοῦ 1321), notes στὴν σ. 306.

² Ἐ.ἀ., ἔγγρ. 50, στ. 4.

³ Ἐ.ἀ., ἔγγρ. 59 (τοῦ 1323), στ. 6-7.

⁴ Ἐ.ἀ., ἔγγρ. 50, notes στὴν σ. 294.

⁵ Ἐ.ἀ., ἔγγρ. 59, στ. 10-11.

⁶ Ἐ.ἀ., ἔγγρ. 59, στ. 8: «καὶ ὁμοδούλων δικαίων κατεχομένων παρὰ τε τοῦ ... κῦρ Μανουήλ». Τὰ ἀποσιωπητικὰ βρίσκονται στὴν θέση τοῦ ὑποτιθεμένου ἐπιθέτου, τοῦ ὁποίου ἡ μελάνη εἶναι ξεπλυμένη.

⁷ Jacques Lefort, Vassiliki Kravari, Christophe Giros καὶ Kostis Smyrlis, *Actes de Vatopédi*, τ. 2, Παρίσι 2006, ἔγγρ. 83, στ. 3-4 (περὶ τὴν τοῦ ἐγγράφου) καὶ 11-12: «τῶν ὑπογραψόντων μαρτύρων ἐνώπιον καὶ παρουσίᾳ τοῦ ἐντιμωτάτου κληρικοῦ κῦρ Γεωργίου τοῦ Σταυρακίου, τοῦ ... οὗ κῦρ Μανουήλ, τοῦ Μαχραμᾶ κῦρ Δημητρίου, τοῦ Ἀλυάτου κῦρ Μιχαήλ καὶ τοῦ Ἐξακούστου κῦρ Κωνσταντίνου». Τὰ ἀποσιωπητικὰ βρίσκονται στὴν θέση τοῦ ὑποτιθεμένου ἐπιθέτου, τοῦ ὁποίου ἡ μελάνη εἶναι πολὺ ὠχρῆ (páli).

πετριωτίσις ἀμπελώνων, εύρισκόμενον στην περιοχή των Λιβαδιτιζίων⁸. Θεωρώ ότι η παρουσία του κῦρ Μανουήλ μεταξύ των μαρτύρων πρέπει να σχετίζεται με τὸ γεγονός ὅτι αὐτὸς ἦταν γνώστης τῆς τοπογραφίας τῆς περιοχῆς, στην ὁποία ἐκμεταλλεύονταν καὶ ὁ ἴδιος κτήμα.

Τὸ 1358, κάποιος «Ζωγράφος κῦρ Μανουήλ», παρέστη στην Θεσσαλονίκη ὡς μάρτυς στην σύνταξη ἐγγράφου, τὸ ὁποῖον ἀφοροῦσε καὶ πάλιν ὑπόθεση τῆς Μονῆς τῆς Τιμοπετριωτίσις⁹. Ὁ κῦρ Μανουήλ καταγράφεται δεύτερος μεταξύ τῶν ἑξὶ μαρτύρων, προηγουμένου τοῦ μεγάλου ἑταιρειάρχου καὶ ἐπομένων τοῦ κεντάρχου καὶ τοῦ μεγάλου ἀδνουμιαστοῦ¹⁰.

Θὰ πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς πολὺ πιθανὸν ὅτι οἱ τρεῖς μνημονεύμενοι μετὰ τὸ ὄνομα «κῦρ Μανουήλ», τῶν ὁποίων οἱ ἀναφορὲς γίνονται μόνον διὰ τῶν ἐγγράφων τῆς Μονῆς Τιμοπετριωτίσις, ταυτίζονται σὲ ἓνα πρόσωπο. Ἡ διαφαινομένη, κυρίως στὸ ἐγγράφο τοῦ 1358, κοινωνικὴ καταξίωσή του, ἡ ὁποία δὲν φαίνεται νὰ σχετίζεται μετὰ διοικητικὰ ἀξιώματα, θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευθῆ ὡς συνέπεια τῆς ἀναγνωρίσεώς του ὡς σπουδαίου ζωγράφου. Ἀντίστοιχο παράδειγμα ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκη τοῦ 14ου αἰῶνος ἔχουμε γιὰ «τὸν ζωγράφον κῦρ Μιχαὴλ τὸν Προελεύσιον» τὸ 1304, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζεται «ἐντιμότατος»¹¹ καὶ γιὰ τὸν «ζωγράφον κῦρ Γεώργιον Καλλιέργην», τὸ 1322, ὁ ὁποῖος παρίσταται ὡς μάρτυς στην σύνταξη πωλητηρίου ἐγγράφου, ἐν μέσῳ ἀξιότιμων μαρτύρων¹². Εἶναι ἡ μοναδικὴ φορὰ ποὺ συναντοῦμε ζωγράφο στην

Θεσσαλονικὴ ὀνομαζόμενον «κῦρ Μανουήλ» καὶ τὸ γεγονός ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 1323 ἦταν ἤδη ἐνήλικος καὶ ἀξιότιμος¹³, θέτει τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν σχέση του μετὰ τὸν γνωστὸ, μόνον ἐκ παραδόσεως, καὶ ὁμώνυμόν του, «τὸν ἐκ Θεσσαλονικῆς κῦρ Μανουήλ τὸν Πανσέληνον»¹⁴. Ἡ ἀπουσία μαρτυρίας τοῦ 13ου-14ου αἰ. περὶ τοῦ Πανσελήνου, προκάλεσε πλεῖστα ὅσα προβλήματα στοὺς ἀσχοληθέντες μετὰ τὸ ἔργο τοῦ μεγάλου ζωγράφου¹⁵.

Ὡς παλαιότερη γραπτὴ ἀναφορὰ περὶ τοῦ Πανσελήνου θεωρήθηκε ἡ τοῦ Ricaut, τοῦ «1698», ὁ ὁποῖος τάχα ἀναφέρει τὴν ὑπαρξὴ ἐπιγραφῆς ποὺ μνημονεύει ὡς ζωγράφο τοῦ Πρωτάτου τὸν Πανσέληνον, τὸ 1534. Ἡ παρεξήγησι φαίνεται νὰ ξεκινάει ἀπὸ τὸν Uspenskij, τὸ 1892¹⁶, τὴν πληροφορία τοῦ ὁποῖου (προφανῶς ἀντιγράφοντάς τον καὶ πάλιν) ἐπαναλαμβάνει ὁ Σμυρνάκης¹⁷: «Ἐν τῷ συγγράμματι τοῦ M. Ricaut (Ρικῶ) τῷ ἐπιγραφομένῳ “Ἱστορία τῆς ἐνεστώσης καταστάσεως τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας” καὶ ἐν Ἀμστερδαμ ἐκδοθέντι τῷ 1698, ἀναφέρεται ὅτι: “Αὕτη ἡ Ἐκκλησία τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου εἶναι ἀρχαιοτάτη καὶ ἐπεσκευάσθη πρὸ 164 ἐτῶν ὡς δεῖκνυσιν ἐπιγραφὴ ἐπὶ τινος τῶν τοίχων, γενομένη ἐπὶ τοῦ Πανσελήνου”, ἦτοι ἐν ἔτει 1698-164=1534». Ὁ Doens, στην Βιβλιογραφία τοῦ Ἁγίου Ὁρους, παραθέτει τὸν τίτλο τῆς πρώτης ἐκδόσεως τοῦ βιβλίου τοῦ Paul Ricaut, *The Present State of the Greek and Armenian Churches, Anno Christo 1678*, Λονδίνο 1679¹⁸. Τὸ βιβλίον τὸ συμβουλευθῆκα ἀπὸ τὴν δεύτερη ἐκδοσὴ του στὰ γαλλικά (1710)¹⁹.

Στὴν εἰσαγωγικὴ περίληψη τοῦ ἐγγράφου (στ. 4), ἀπὸ τοὺς ἀναφερομένους μάρτυρες, μόνον τὸ ὄνομα καὶ τὸ ἐπίθετο τοῦ Μανουήλ εἶναι μὴ ἀναγνώσιμα.

⁸ Ἐ.ἀ., ἔγγρ. 83, στ. 14.

⁹ Ἐ.ἀ., ἔγγρ. 110, στ. 15-16. Στὸ γενικὸ εύρετήριο τοῦ τόμου ὁ Μανουήλ καταλογογραφεῖται στὸ Ζ (σ. 472), ὡς «Ζωγράφος (Μανουήλ)».

¹⁰ Ἐ.ἀ., στ. 15-17: «ἐνώπιον τοῦ οἰκείου τῷ κραταιῷ καὶ ἀγίῳ ἡμῶν αὐθέντη καὶ βασιλεῖ μεγάλου ἑταιρειάρχου τοῦ Ταρχανειώτου, τοῦ Ζωγράφου κῦρ Μανουήλ, τοῦ Κεντάρχου κῦρ Μιχαὴλ καὶ τοῦ Γλυκῦτα κῦρ Γεωργίου, μηνὶ Ἀπριλίῳ ἰνδικτιῶνος ια΄ ἔτους ρωξζ΄ + Ἐνώπιον καὶ τοῦ μεγάλου ἀδνουμιαστοῦ τοῦ ..... καὶ τοῦ Παπα...+».

¹¹ Mirjana Živojinović, Vassiliki Kravari καὶ Christophe Giros, *Actes de Chilandar*, τ. 1, Παρίσι 1998, ἔγγρ. 22, στ. 2 καὶ 27: «πρὸς σὲ τὸν ἐντιμότατον ζωγράφον κῦρ Μιχαὴλ τὸν Προελεύσιον».

¹² L. Petit καὶ B. Korablen, *Actes de Chilandar*, I, *Actes Grecs*, Ἁγία Πετρούπολις 1911, ἔγγρ. 84, στ. 13-15 καὶ 61-65: «τῶν ὑπογραφῶν τῶν μαρτύρων ἐνώπιον καὶ παρουσία τοῦ σεβαστοῦ κῦρ Γεωργίου τοῦ Ἀναταυλά, τοῦ ἀπὸ τοῦ Θεσσαλονικαίου μεγάλου ἀλλογίου κῦρ Μιχαὴλ τοῦ Χαμαιδράκοντος, τοῦ Καρφοπεταλά κῦρ Ἰωάννου, τοῦ ζωγράφου κῦρ Γεωργίου τοῦ Καλλιέργη, τοῦ πρωτομαίστορος τῶν οἰκοδόμων κῦρ Γεωργίου τοῦ Μαγμαρά, καὶ τοῦ Ἱερακαρίου κῦρ Κωνσταντίνου».

¹³ Ἦδη τὸ 1323 ἀποκαλεῖται «κῦρ» καὶ ἐκμεταλλεύεται μισθωμένον ἀγρὸν.

¹⁴ Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, *Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνῶν, Ἐρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς Τέχνης*, ἐν Πετρούπολει 1909, 3. Ἵσως δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονός ὅτι τέσσερις αἰῶνες ἀργότερα ὁ Πανσέληνος ἐξακολούθησε νὰ ἀναφέρεται ὡς «κῦρ Μανουήλ».

¹⁵ Πρόχειρα βλέπε, Μαρία Βασιλάκη, «Υπήρξε Μανουήλ Πανσέληνος», *Ὁ Μανουήλ Πανσέληνος καὶ ἡ ἐποχὴ του*, Ἀθήνα 1999, 39-51. Ἀγάπη Καρακατσάνη, *Μιὰ τυχαία συνάντησις μετὰ τὸν Διονύσιον ἐκ Φουρνῶν ποὺ καταλήγει σὲ περιδιάβαση στὸν 13^ο αἰῶνα καὶ τὸν Μανουήλ Πανσέληνον*, Ἀθήνα (ἐκδόσεις ΑΓΡΑ), 2008. Εὐθ. Ν. Τσιγαρίδας, *Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου (1302/3)*. Ἔργο τοῦ Μανουήλ Πανσελήνου στην Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη 2008, 242-251.

¹⁶ Porfirij Uspenskij, *Vostok hristianskij. Afon: Istorija Afona, Častij III*, 2, Ἁγία Πετρούπολις 1892, 407.

¹⁷ Γεράσιμος Σμυρνάκης, *Τὸ Ἅγιον Ὅρος*, Ἀθήνα 1903, 694.

¹⁸ I. Doens, «Bibliographie de la Sainte Montagne de l’Athos», *Le Millénaire du Mont Athos, 963-1963 Études et Mélanges*, II, Chevetogne 1965, 462, ἀρ. 1419.

¹⁹ *Histoire de l’Eglise Greque, et de l’Eglise Armenienne*, Par Mr. le Chevalier Ricaut. Traduit de l’Anglois, par mons. de Rosemont. Seconde édition reuue corrigée et augmentée. A Amsterdam, A.DCC.X. (1710).

Ὅπως ἐπεσήμανε ἤδη ἡ Παπαχρυσάνθου²⁰, ὁ Ricaut δὲν ἀναφέρει κάποιο ὄνομα (καὶ βεβαίως οὔτε τὸν Πανσέληνο) καί, σχολιάζοντας τὴν ἄποψη τοῦ Uspenskij, παραπέμπει (προφανῶς ὅπως καὶ αὐτός) στὴν πρώτη γαλλικὴ ἔκδοση τοῦ Ricaut²¹. Στὴν ἔκδοση τοῦ 1710, τὴν ὁποία συμβουλευθήκα, ὁ Ricaut γράφει τὰ ἑξῆς γιὰ τὸν ναὸ τοῦ Πρωτάτου (σ. 256): «Près de-là (=κτήριο τῆς Συνάξεως) est une fort-belle Eglise, bastie par Constantin le Grand, et dédié à l'assomption de Nôtre Dame, qu'ils appellent *le dormir de la S. Vierge* (Ἡ Κοίμησις τῆς Παναγίας). Cette Eglise, qui est très-ancienne, fut réparée, il y a environ cent-soixante et quatre ans, comme on le voit par une inscription, qui se trouve sur l'une des murailles». Ὁ Ricaut ἐπισκεφθῆκε τὸ Ἅγιον Ὅρος μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1670-1677²². Ἡ ἐπιγραφή στὴν ὁποία ἀναφέρεται (1677-164=1513) θὰ μπορούσε νὰ ταυτισθῆ μὲ τὴν δημοσιευμένη ἀπὸ τὴν ομάδα τοῦ G. Millet: «† Τοῦτον τὸν οἶκον στερέωσον Κύριε μέγχε τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος πρεσβείαις τῆς τεκούσις σε καὶ πάντων τῶν ἁγίων ἀμήν. ἔτους, ζκ ἰνδικτιῶνος ιε'» (1512)²³. Ὁ Κρίτων Χρυσοχοΐδης σχετίζει τὴν ἐπιγραφή αὐτὴ μὲ τὴν τοιχογράφηση τοῦ δυτικῆς νάρθηκα («1511-1512»)²⁴, ἀλλὰ πιθανολογεῖ ὅτι τὴν ἴδια περίοδο (ἀνα)κατασκευάσθηκε καὶ ἡ στέγη τοῦ ναοῦ²⁵. Ὁ Εὐθύμιος Τσιγαρίδας, ὁ ὁποῖος γνωρίζει τὰ τοῦ Ricaut ἀπὸ τὸν Σμυρνάκη²⁶, ἂν καὶ γνωρίζει καὶ τὸν ἀντίλογο τῆς Παπαχρυσάνθου²⁷, χρησιμοποιεῖ τὴν ἐσφαλμένη πληροφορία τοῦ Σμυρνάκη ὡς ἐπιχείρημα περὶ τοῦ ὅτι «ἡ παράδοση περὶ τοῦ Πανσέλῆνου προϋπήρχε (...) καὶ τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 16ου αἰῶνα».

Δεύτερη χρονολογικῶς ἀναφορὰ στὸν Πανσέληνο θεωρεῖται ἡ περιλαμβανόμενη στὴν *Ἐρμηνεία τῆς ζωγραφι-*

κῆς τέχνης, περιέχουσα τὰ τε μέτρα καὶ χρώματα τοῦ Πανσέλῆνου (...), τοῦ «1566», ἡ ὁποία δημοσιεύθηκε, γιὰ πρώτη φορά, σὲ ρωσικὴ μετάφραση ἀπὸ τὸν Uspenskij, τὸ 1867, ὑπὸ τὸν τίτλο «Erminija ili nastavlenie v živopisnom iskusstvë, napisannoe, neizvëstno këm, vskorë poslë 1566 goda (Pervaja ierusalimskaja rukopisi 17-go vëka)» [=«Ἐρμηνεία ἢ ὀδηγίαις γιὰ τὴν ζωγραφικὴ τέχνη, συγγραφεῖσα ἀπὸ ἕναν ἀνώνυμο συγγραφέα, λίγο μετὰ τὸ 1566 (τὸ πρῶτο ἱεροσολυμητικὸ χειρόγραφο τοῦ 17ου αἰῶνος)»]²⁸. Τὸ 1566 ἀναφέρεται διότι τὸ κείμενο ἐμπεριέχει καὶ μία ἀναφορὰ στὸν Φράγγο Κατελλάνο²⁹, τοῦ ὁποῖου ὡς τελευταῖα γνωστὰ χρονολογημένα ἔργα ἐθεωροῦντο ἀπὸ τὸν Uspenskij (ἐσφαλμένως), οἱ τοιχογραφίες τοῦ 1566 στὸν νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Βαρλαάμ τῶν Μετεώρων (ἔργα τῶν Θηβαίων ἀδελφῶν Γεωργίου καὶ Φράγγου Κονταρή)³⁰, καὶ ὄχι οἱ τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ 1560³¹, ὅπου ἔκανε ἐσφαλμένη ἀνάγνωση τοῦ ὀνόματος τοῦ ζωγράφου («Φράλγου» ἀντὶ «Φράγγου»)³².

Τὸ ἑλληνικὸ κείμενο τῆς «Ἐρμηνείας», προερχόμενο ἀπὸ τὸ ἀντίγραφο τοῦ χειρογράφου ποὺ ἐντόπισε καὶ ἀντέγραψε στὰ Ἱεροσόλυμα ὁ Uspenskij, τὸ δημοσίευσε ὁ Ἄ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, τὸ 1909, ὡς «Παράρτημα Α'» καὶ «Παράρτημα Β'», στὸ κεφάλαιο «Πηγὰι τῆς Ἐρμηνείας Διονυσίου τοῦ ἐξ Ἀγραφῶν»³³. Ὁ Εὐγγόπουλος τὸ χαρακτήρισε ὡς κείμενο «ποῦ ὀρισμένα στοιχεῖα του δὲν ἐπιτρέπουν νὰ τὸ θεωρήσουμε παλιότερο ἀπ' τὸν 17ο αἰ.»³⁴. Ὁ Μ. Μεδίτ τὸ ἐπαναδημοσίευσε τὸ 2002, ὡς «Ἐρμηνεία 1566»³⁵, καὶ ἔτσι τὸ 1566 ἔχει ἀρχίσει νὰ ἐκλαμβάνεται ὡς ἔτος συγγραφῆς τῆς μνημονευθείσης «Ἐρμηνείας».

²⁰ D. Papachryssanthou, *Actes du Prôtaton*, Παρίσι 1975, 146, σημ. 348.

²¹ *Histoire de l'Etat présent de l'Eglise greque*, Amsterdam, 1698, 256.

²² *Actes du Prôtaton*, ἔ.ἀ.

²³ G. Millet, J. Pargoire καὶ L. Petit, *Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos*, Παρίσι 1904, σ. 1 2, ἀρ. 2. Νικ. Τουτός καὶ Γεώργ. Φουστέρης, *Ἐξρετήριο τῆς μνημειακῆς ζωγραφικῆς τοῦ Ἁγίου Ὁρους. 10^{ος}-17^{ος} αἰῶνας*, Ἀθήναι 2010, 61.

²⁴ Κρίτων Χρυσοχοΐδης, «Πρωτάτο. Τὸ κέντρο τοῦ ἁθωνικοῦ μοναχισμοῦ», *Κεμήλια Πρωτάτου*, τ. Α', Ἅγιον Ὅρος 2000, 31.

²⁵ Ἐ.ἀ., 30.

²⁶ Εὐθ. Τσιγαρίδας, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου...*, ἔ.ἀ., 245, (σημειώνοντας ὅτι δὲν εἶχε τὴν δυνατότητα νὰ συμβουλευθῆ τὸ βιβλίον τοῦ Ricaut).

²⁷ Ἐ.ἀ., 245, σημ. 248.

²⁸ P. Uspenskij, «Erminija ili nastavlenie v živopisnom iskusstvë, napisannoe, neizvëstno këm, vskorë poslë 1566 goda (Pervaja ierusalimskaja rukopisi 17 go vëka)», *Trudy Kievskoj Duchovnoj Akade-*

mii, Kiev (1867) III, 139 192. Ἡ μετάφραση τοῦ τίτλου ὀφείλεται στὸν Ρώσσο ζωγράφο, φίλο Mikhail Sizov.

²⁹ Παπαδόπουλος Κεραμεύς, ἔ.ἀ., 258, § 15. Μ. Μεδίτ, *Stari slikarski priručnici*, II, Βελιγράδι 2002, 156, § 15.

³⁰ Athanassios Semoglou, *Le décor mural de la chapelle athonite de Saint-Nicolas (1560). Application d'un nouveau langage pictural par le peintre thébain Frangos Catellanos*, ἔκδ. Presses Universitaires du Septentrion, Villeneuve d'Ascq 1999, 129.

³¹ Ἐ.ἀ., σ. 17 18, ὅπου ἐπισημαίνεται ὅτι ἡ ὑπογραφή τοῦ ζωγράφου στὸ μνημεῖο εἶναι ἡ πρώτη (γνωστὴ) καὶ μοναδική.

³² Ἐ.ἀ., 17.

³³ Παπαδόπουλος Κεραμεύς, ἔ.ἀ., 237 260.

³⁴ Ἄνδρέας Εὐγγόπουλος, «Μανουὴλ Πανσέληνος», *Νέα Ἐστία, Ἀφιέρωμα στὸ Ἅγιον Ὅρος*, τ. 74 (1963), 209. Βλ. καὶ, Ἄνδρέας Εὐγγόπουλος, *Μανουὴλ Πανσέληνος*, (μὲ ἀντίγραφα, σχέδια καὶ κοσμήματα Φώτη Ζαχαρίου), Ἀθήναι (Ἐκδόσεις Ἀθηνῶν) 1956, 11, ὅπου τὸ χαρακτηρίζει ὡς κείμενο «ποῦ μπορεῖ νὰ χρονολογηθῆ ἀπὸ τὶς ἀρχῆς τοῦ 17ου αἰ.»

³⁵ Μ. Μεδίτ, *Stari slikarski priručnici*, ἔ.ἀ., 68 214.

Μετά τὰ ἀνωτέρω μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ παλαιότερη βεβαία γνωστὴ γραπτὴ ἀναφορὰ περὶ τοῦ Πανσελήνου ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει ἢ τοῦ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ καὶ πρέπει νὰ θεωρεῖται βέβαιον ὅτι ὁ Διονύσιος κατέγραψε τὴν τότε ζῶσα ἀγιορειτικὴ παράδοση.

Ἐὰν ταυτίσουμε τὸν κῦρ Μανουὴλ τοῦ 1358 μὲ τὸν Πανσελήνο καὶ δεχθοῦμε τὸ «γύρω στὸ 1290»³⁶ ὡς ἔτος τοιχογραφήσεως τοῦ Πρωτάτου, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ τοῦ ἀποδοθῇ τὸ ἔργο αὐτό, λόγω ἡλικίας (1358-68=1290). Πόσο μᾶλλον ἂν ἀκολουθήσουμε τὴν ἄποψη ποὺ θέλει τὴν ζωγραφικὴ τοῦ Πρωτάτου νὰ εἶναι ἔργο τοῦ 1260-1270³⁷. Θὰ μποροῦσαν ὅμως νὰ εἶναι νεανικὰ ἔργα του, ἔστω καὶ ὀριακά, κάποιες τοιχογραφίες τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὴν Θεσσαλονίκη (1302/3), ἂν δεχθοῦμε ὅτι ζωγράφησαν στὸ μνημεῖο τουλάχιστον δύο ζωγράφοι μὲ τοὺς βοηθοὺς τους³⁸. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ μὴν λησμονοῦμε ὅτι αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ζοῦσε στὴν Θεσσαλονίκη καὶ ὁ προαναφερθεὶς ζωγράφος κῦρ Μιχαὴλ Προελεύσις³⁹, στὸ χέρι τοῦ ὁποίου δὲν ἔχει, μέχρι στιγμῆς, ἀποδοθῆ κανένα ἔργο⁴⁰.

Εὐκαιρικῶς ἐπισημαίνω ὅτι, τὸ 1304, ὁ Προελεύσις

ἐμφανίζεται νὰ ἔχει μεγάλη οἰκονομικὴ ἄνεση. Πρὶν ἀπὸ κάποια χρόνια εἶχε ἐνοικιάσει μίαν σημαντικὴ γεωργικὴ-νοτοροφικὴ ἔκταση στὴν περιοχὴ τοῦ Ἄλμιυροῦ, νοτιῶς τῆς Θεσσαλονίκης⁴¹. Μέσα στὴν ἔκταση αὐτὴ ἄρχισε νὰ κτίζει ἐκκλησίαν τῆς Θεοτόκου⁴², μὲ προοπτικὴ νὰ κτίσει «μονί-δριον τῆς Θεοτόκου τῆς Κεχαριτωμένης»⁴³. Μὲ πράξη τοῦ 1304, ἔγινε κύριος τοῦ ἐνοικιασθέντος κτήματος⁴⁴.

Ἐπανερχομαί στὸν Πανσελήνο, τοῦ ὁποίου ἔργα θὰ μποροῦσαν νὰ εἶναι καὶ οἱ ἀποδιδόμενες σ' αὐτόν, ἀπὸ τὴν ἀξιοσέβαστη ἀγιορειτικὴ παράδοση, τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τοῦ Πρωτάτου⁴⁵ καὶ τῶν καθολικῶν, τοῦ Βατοπεδίου⁴⁶ (1312), τοῦ Χελανδαρίου⁴⁷ (1321/1322), τοῦ Παντοκράτορος⁴⁸ (1363-1380)⁴⁹ καὶ τοῦ Παλιομονάστηρου⁵⁰.

Ἐὰν ἀποσυνδέσουμε τὴν ζωγραφικὴ τοῦ Πρωτάτου ἀπὸ τὴν προτεινόμενη (μὲ βάση, κυρίως, εἰκονογραφικὰ καὶ τεχνοτροπικὰ στοιχεῖα⁵¹) χρονολόγησή της («γύρω στὸ 1290») καὶ ἀναζητήσουμε ἱστορικὰ γεγονότα εὐνοϊκὰ γιὰ τὴν πραγματοποίησιν ἑνὸς τόσο σπουδαίου ἔργου, τότε προτείνουμε τὸν ἐξῆς χρονολογικὸν κατάλογο, παραθέτοντας τοὺς λόγους οἱ ὁποῖοι συνηγοροῦν γιὰ τὶς ἐπὶ μέρους προτάσεις:

³⁶ Ε. Ν. Τσιγαρίδας, «Μανουὴλ Πανσελήνος, ὁ κορυφαῖος ζωγράφος τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων», *Μανουὴλ Πανσελήνος. Ἐκ τοῦ ἱεροῦ ναοῦ τοῦ Πρωτάτου*, Θεσσαλονίκη (Ἀγιορειτικὴ Ἑστία) 2003, σ. 48: «Σήμερα, σύμφωνα μὲ τὰ πορίσματα τῆς νεώτερης ἐπιστημονικῆς ἔρευνας (...) ἔχει γίνει ἀποδεκτὸ ὅτι οἱ τοιχογραφίες τοῦ Πρωτάτου χρονολογοῦνται στὸ τέλος τοῦ 13ου αἰῶνα καὶ μάλιστα γύρω στὸ 1290».

³⁷ Ἀγάπη Καρακατσάνη, *Μιὰ τυχαία συνάντηση...*, ἔ.α., 64, 66 71.

³⁸ Ὁ Ε. Τσιγαρίδας, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου...*, ἔ.α., 237 242, παρουσιάζει τὶς ἀπόψεις ποὺ διατυπώθηκαν μέχρι τότε (2008) γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν ζωγράφων τοῦ παρεκκλησίου, ἀλλὰ καταλήγει στὴν ἄποψη ὅτι ὁ ζωγράφος εἶναι ἕνας (ὁ Πανσελήνος) μὲ τὸ συνεργεῖο του (σ. 250): «Μὲ τὴν παροῦσα ἐργασία διατυπώνουμε γιὰ πρώτη φορὰ τὴν ἄποψη ὅτι τὸ σύνολο τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου ἐντάσσονται στὴν καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα τοῦ Μανουὴλ Πανσελήνου καὶ τοῦ ἐργαστηρίου του». Βλ. ὅμως καὶ τὶς ἀπόψεις ποὺ διετύπωσε ὁ Ἀνέστης Βασιλακέρης, «Ἡ Θεσσαλονικὴ χωρὶς Πανσελήνο; Ἀναζήτησις κριτηρίων γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς ομοιότη-τας στὴν παλαιολόγια ζωγραφικὴ», *29ο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Περιλήψεις Ἀνακοινώσεων*, Ἀθήνα 2009, 18 19.

³⁹ Πρῶτὴ γνωστὴ ἐπισημάνση τοῦ ζωγράφου βλέπε, Πάνος Θεοδωρίδης, «Ἄλμιυρός», *1ο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης, Περιλήψεις Ἀνακοινώσεων*, Ἀθήνα 1981, 27. Ἀκολούθησε ἡ Gordana Babić, «Michel Proeleusis, un peintre de Thessalonique du debut du XIVe siècle», *Zograf*, τ. 12 (1981), 59 61. Βλ. καὶ P.L.P., ἄρ. 23813.

⁴⁰ Ἄνδρ. Ευγγούπουλος, *Μανουὴλ Πανσελήνος*, ἔ.α., 17: «Βέβαια ἡ διακόσμηση τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου δὲν εἶναι ἔργο τοῦ Πανσελήνου.

Εἶναι ὅμως ἔργο ἄλλων συγχρόνων τοῦ ζωγράφου ποὺ εἶναι πιθανὸν πῶς ἔμαθαν τὴν τέχνην ἀπὸ τὸν ἴδιο δάσκαλο μ' αὐτόν».

⁴¹ Γιὰ τὸν Ἄλμιυρό (στὴν περιοχὴ νοτιῶς τῶν σημερινῶν Ταγαράδων) βλ.: Πάνος Θεοδωρίδης, «Πίνακας τοπογραφίας τοῦ ἀγιορειτικοῦ παραγωγικοῦ χώρου», *Κληρονομία*, τ. 13Β' (1981), 340. Θεοδωρίδης, «Ἄλμιυρός», ἔ.α., 27. Jacques Lefort, *Villages de Macédoine. 1. -La Chalcidique occidentale*, Παρίσι 1982, 72 73.

⁴² *Actes de Chilandar*, τ. 1, ἔ.α., ἔγγρ. 23, στ. 43 καὶ 57.

⁴³ Ἐ.α., στ. 45 47.

⁴⁴ Ἐ.α., ἔγγρ. 23.

⁴⁵ Βασίλ. Γρηγορόβιτς Μπάρσκι, *Τὰ ταξίδια του στὸ Ἅγιον Ὅρος, 1725-1726, 1744-1745*, Θεσσαλονίκη (Ἀγιορειτικὴ Ἑστία Μουσείου Μπενάκη) 2009, σ. 365. Μανουὴλ Ι. Γεδεῶν, *Ὁ Ἄθως. Ἀναμνήσεις - Ἐγγράφα - Σημειώσεις*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1885, σ. 238. Σμυρνάκης, ἔ.α., σ. 364 κ.α. Κοσμάς Βλάχος, *Ἡ χειρσότης τοῦ Ἁγίου Ὁρους Ἄθω καὶ αἱ ἐν αὐτῇ μοναὶ καὶ μοναχοὶ πάλαι τε καὶ νῦν. Μελέτη ἱστορικὴ καὶ κριτικὴ*, ἐν Βόλῳ 1903, 165.

⁴⁶ Γεδεῶν, ἔ.α., 238. Σμυρνάκης, ἔ.α., 362, 363, 432.

⁴⁷ Μπάρσκι, ἔ.α., 429. Σμυρνάκης, ἔ.α., 489.

⁴⁸ Γεδεῶν, ἔ.α., 238. Σμυρνάκης, ἔ.α., 353, 362, 530 («τῆς Σχολῆς τοῦ Πανσελήνου»). Βλάχος, ἔ.α., 165, 227.

⁴⁹ Τουτὸς καὶ Φουστέρης, *Ἐῤρετήριον* (...), ἔ.α., 315.

⁵⁰ Μπάρσκι, ἔ.α., 492. Οἱ Τουτὸς καὶ Φουστέρης, *Ἐῤρετήριον* (...), ἔ.α., 25, θεωροῦν τὶς τοιχογραφίες τοῦ (κατεδαφισμένου) καθολικοῦ τῆς παλαιᾶς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος (= Παλιομονάστηρο), ἔργο τοῦ ἔτους 1451.

⁵¹ Σ' αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ συμπεριληφθῇ καὶ ἡ συγκρότησις τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος, γιὰ τὸ ὁποῖο βλέπε, Δ. Καλομοιράκης, «Ἐρμηνευτικὲς παρατηρήσεις στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ Πρωτάτου», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', 15 (1991), 197 κ.ε.

-1289-1293: Πρώτη πατριαρχία του άγιορείτη (μοναχού της Μονής Έσφιγμένου) Άθανασίου Α΄. Σ' αυτή την περίοδο έχει καθιερωθεί να αποδίδεται ή ζωγραφική του Πρωτάτου⁵², μέσα στα πλαίσια των εργασιών αποκατάστασης του ναού, μετά την θρυλούμενη πυρπόλησή του από τους Λατινόφρονες⁵³.

-1303-1309: Δευτέρα πατριαρχία του άγιορείτη Άθανασίου Α΄. Πιθανή βλάβη του Πρωτάτου από τους Καταλανούς (1307-1308)⁵⁴.

-1311-1315: Πατριαρχία του άγιορείτη (ηγούμενου της Λαύρας) Νίφωνος Α΄, ο οποίος, με φιλαγιορειτική διάθεση, τον Νοέμβριο του 1312 έξεδωσε σιγίλλιο ρυθμίζον διοικητικά θέματα του Πρωτάτου⁵⁵. Το σιγίλλιο έπικυρώθηκε με χρυσόβουλλο του Άνδρονίκου Β΄, τον ίδιο μήνα⁵⁶.

-1316-1345: Πρώτος του Άγίου Όρους ο πολὺς Ίσαάκ⁵⁷. Ήταν ο μακροβιότερος Πρώτος και ή δυναμική παρουσία του συνέβαλε στην αντιμετώπιση πλήθους προβλημάτων που άφορούσαν τὸ Όρος, αλλά και την Αυτοκρατορία. Ήπι των ήμερών του κτίστηκε ο πύργος του Πρωτάτου (μεταξύ των ετών 1320-1325)⁵⁸ και τὸ «κοινὸν φρουρίον» στην είσοδο του Άγίου Όρους (1326)⁵⁹.

-1322, Ίούνιος-Σεπτέμβριος: Παρακλητική έπιστολή του

Άνδρονίκου Β΄ πρὸς τὸν προαναφερθέντα Πρώτον Ίσαάκ⁶⁰ γιὰ ένταση τὸν άγιορειτικὸν προσευχῶν ὑπὲρ τοῦ Κράτους, τὸ ὁποῖο ὑποφέρει ἀπὸ τὶς Τουρκικὲς καὶ Βουλγαρικὲς καταδρομὲς καὶ ἀπὸ τὴν διαμάχη τὸν δύο Άνδρονίκων⁶¹. Ἡ έπιστολή τελειώνει με τὴν παράγραφο: «Τῆς αὐτῆς δὲ ένεκεν αἰτίας ἀπεστάλη αὐτόθι καὶ ὁ οἰκείος τῆς βασιλείας μου κῦρις Μανουήλ ὁ Μελιτηνιώτης, καὶ ὠρίσθη καὶ ἀνετέθη καὶ μέλλει συντυχεῖν πρὸς τὴν σὴν ὀσιότητα ὅσα τούτου χάριν ὠρίσθη παρὰ τῆς βασιλείας μου»⁶². Ἀκολούθησε έπιτυχῆς ἀνάμειξη τοῦ Ίσαάκ καὶ ἄλλων Άγιορειτῶν⁶³ στὴν συμφιλίωση τὸν δύο Άνδρονίκων, στὰ τέλη Ίουλίου τοῦ ἴδιου έτους⁶⁴. Ἀκολούθησε ἀγγελτήρια έπιστολή τοῦ Άνδρονίκου περὶ τῆς εἰρηνεύσεως⁶⁵ καὶ δευτέρα ἀποστολή βασιλικῶ «οἰκείου», ὁ ὁποῖος «καὶ ὠρίσθη καὶ παρηγγέλθη καὶ μέλλει συντυχεῖν καὶ εἰπεῖν καὶ πρὸς ὑμᾶς ὅσον τούτου χάριν ὠρίσθη καὶ ἀνετέθη παρὰ τῆς βασιλείας μου»⁶⁶. Θεωρῶ ὡς πολὺ πιθανὸν ὅτι ή ἀποστολή τοῦ «οἰκείου» σχετιζόταν καὶ με βασιλικὲς χρηματικὲς δωρεές.

-1323-1334: Πατριαρχία του άγιορείτη Ήσαΐα.

Σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις αὐτοῦ τοῦ χρονολογικοῦ καταλόγου, πλὴν τῆς πρώτης, ζωγράφος τοῦ Πρωτάτου θὰ

⁵² Τσιγαρίδας, «Μανουήλ Πανσέληνος...», ἔ.α., 50.

⁵³ Ἡ άγιορειτική παράδοση ἀποδίδει πλεῖστες ὅσες κακώσεις στὴν δράση τὸν λατινοφρόνων Μιχαήλ Η΄ καὶ Πατριάρχου Ἰωάννου Βέκκου, οἱ ὁποῖοι τάχα μετέβησαν στὸ Όρος γιὰ νὰ ἐπιβάλουν τὴν ένωση τὸν Ἐκκλησιῶν (Μπάρσκι, ἔ.α., 568 571. Γεδεῶν, ἔ.α., 137 146. Σμυρνάκης, ἔ.α., 76, 468, 683. Βλάχος, ἔ.α., 160 161). Ἀπὸ χει ρόγραφο μάλιστα τοῦ 16ου αἰ. πληροφοροῦμασε ὅτι πυρπόλησαν καὶ τὸν ναὸ τοῦ Πρωτάτου (Σμυρνάκης, ἔ.α., σ. 690. Βλ. καὶ Μπάρσκι, ἔ.α., σ. 570, ὁ ὁποῖος συμβουλευθήκε χειρόγραφο τῆς Μονῆς Ἰβήρων. Βλέπε σχετικὰ σχόλια καὶ βιβλιογραφία: Κρίτων Χρυσόχοϊδης, «Πρωτάτο. Τὸ κέντρο τοῦ Ἀθωνικοῦ μοναχισμοῦ», ἔ.α., 276, σημ. 33). Ἡ σχετικὴ παράδοση φαίνεται νὰ ἔχει ἐρμηνευθῆ ὀρθῶς ἀπὸ τὸν Παναγιώτη Κ. Χρήστου, «Τὸ Ἅγιον Όρος ἐν τῷ παρελθόντι καὶ τῷ παρόντι», Ἀθωνικὴ Πολιτεία. Ἐπὶ τῇ Χιλιετηριδί τοῦ Ἅγίου Όρους, Θεσσαλονίκη (Α.Π.Θ.) 1963, 45 46, καὶ τόν, Ἰωάννη Ἀναστασίου, «Ο θρυλούμενος διωγμὸς τὸν Άγιορειτῶν ὑπὸ τοῦ Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου καὶ τοῦ Ἰωάννου Βέκκου», Ἀθωνικὴ Πολιτεία., ἔ.α., 207 257. Βλ. καὶ τὴν ἐπομένη σημ. 54.

⁵⁴ Ἡδη ὁ Σμυρνάκης, ἔ.α., 362, πιθανῶς ἀντιγράφων τὸν Usrenskij, ἀναφέρει τὰ ἔξῃς: «Ἐκ τινος δὲ περιγραφῆς περὶ τῆς ἀρχαίας άγιογραφίας, ἐν τῇ τοῦ Ρωσικοῦ Μονῆς ἀποκειμένης καὶ «Ἐρμηνείας τὸν Ζωγράφων» ὀνομαζομένης, συνταχθείσης δὲ ὑπὸ τοῦ ἐκ Φουρῆς Διονυσίου τῷ 1453, μανθάνομεν ὅτι ὁ Πανσέληνος οὗτος ἦν Θεσσαλονικεὺς, ἀκμάσας ἐν Ἅγίῳ Όρει κατὰ τὴν μακρὰν βασιλείαν Ἀνδρονίκου Β΄ τοῦ Παλαιολόγου, (...). Ἀφοῦ δὲ ὁ μνημονευθεὶς αὐτοκράτωρ ἀνεκαίνισε τὴν Μονὴν Βατοπεδίου, (...), τὸν Ναὸν τοῦ Πρωτάτου καὶ ἐτέρους Ναοὺς Μοναστηριῶν ἐρημωθέντων ὑπὸ τὸν ἐπιδρομῶν ληστοπειρατῶν Καταλανῶν τῷ 1307, ἀνιστόρησε καὶ τὰς τοιχογραφίας αὐτῶν διὰ τοῦ εἰρημένου Πανσέληνου». Οἱ προαναφερθέντες, Χρήστου καὶ (κυρίως) Ἀναστα

σίου (βλ. ἀνωτ. σημ. 53), ἐπιχειρηματολογοῦν πειστικὰ γιὰ τὴν «χρονικὴ ἀναδρομὴ» τῆς δράσεως τὸν Καταλανῶν.

⁵⁵ *Actes du Protaton*, ἔ.α., ἔγγρ. 11.

⁵⁶ Ἐ.α., ἔγγρ. 12.

⁵⁷ Διονυσία Παπαχρυσάνθου, Ὁ Ἀθωνικὸς μοναχισμὸς. Ἀρχὲς καὶ ὀργάνωση, Ἀθήνα 1992, 361 366.

⁵⁸ Ἰωακ. Ἀθ. Παπάγγελος, «Περὶ τῆς Μονῆς τοῦ Πρωτάτου», ὑπὸ δημοσίευση στὰ Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου τῆς Ἅγιορειτικῆς Ἐστίας: Ἅγιον Όρος. Τὸ μεγαλειὸ τοῦ Πρωτάτου (Νοέμβριος 2006).

⁵⁹ Ἰωακ. Ἀθ. Παπάγγελος, «Τὸ τὸν ἁγίων μονῶν πασῶν φρουρίων», *Ἀρχαίς, Τμητικὸς τόμος στὸν καθηγητὴ Ν. Κ. Μουτσόπουλο*, τ. 3, Θεσσαλονίκη 1991, 1392.

⁶⁰ *Actes de Vatopédi*, τ. 1, ἔ.α., ἔγγρ. 55.

⁶¹ J. Bompaire καὶ L. Mavromatis, «La querelle des deux Andronic et le Mont Athos en 1322», *Revue des Études Byzantines*, τ. 32 (1974), 187 198.

⁶² *Actes de Vatopédi*, τ. 1, ἔ.α., ἔγγρ. 55, στ. 25 26.

⁶³ Ἐ.α., ἔγγρ. 56, παρόμοια συντομότερη παρακλητικὴ έπιστολή τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ πρὸς τὸν γέροντα τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, Νικόδημο Βατοπεδινό, τὸν ὁποῖον ἐπίσης ἐπεσκέφθη ὁ Μελιτηνίῶτης γιὰ μεταφορὰ προφορικῶν ὀδηγιῶν.

⁶⁴ Ἐ.α., 314 (Date).

⁶⁵ Ἐ.α., ἔγγρ. 57 (Αὔγουστος Σεπτέμβριος τοῦ 1322), πρὸς τὸν ἡγούμενο τῆς Μονῆς Βατοπεδίου Νίφωνα, διότι ὁ Νικόδημος εἶχε ἐν τῷ μεταξὺ ἀποθάνει, πιθανῶς τὴν 11η Ίουλίου (ἔ.α., σ. 312, Pro sorographie).

⁶⁶ Ἐ.α., ἔγγρ. 57, στ. 11 12. Ἡ χρήση τοῦ πληθυντικοῦ στὴν φράση «εἰπεῖν καὶ πρὸς ὑμᾶς», νομίζω ὅτι σημαίνει τὴν ἀποστολή τῆς έπιστολῆς σὲ περισσότερους τοῦ ἐνὸς παραλήπτες. Οἱ ἀντίστοιχες φράσεις στὶς δύο προηγούμενες έπιστολὲς εἶναι σὲ ἐνικό.

μπορούσε να είναι ο κῦρ Μανουήλ, με βάση πάντα την ηλικία του. Ως πλέον πρόσφορα θα πρέπει να θεωρηθούν τα ἔτη, εὐθὺς μετὰ τὴν ὑποτιθέμενη καταστροφή τοῦ ναοῦ κατὰ τὸ 1308 (πατριαρχία Ἀθανασίου Α΄) καὶ εὐθὺς μετὰ τὸ 1322 (Πρῶτος ὁ Ἰσαάκ), ὅταν οἱ περιστάσεις ἦσαν πρόσφορες γιὰ ἀνάλογη δωρεά⁶⁷.

Μὲ τὰ δεδομένα αὐτὰ θεωρῶ ὅτι, στὸν προβληματισμὸ γιὰ τὴν χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Πρωτάτου, τῶν ἀποδιδομένων στὸν Μανουήλ Πανσέληνο⁶⁸, θὰ πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν καί, τόσον ἡ ὑπαρξη τοῦ Θεσσαλονικέως ζωγράφου κῦρ Μανουήλ τὸ 1358, ὅσο καὶ ὁ ἀνωτέρω ὑπομνηματισμένος χρονολογικὸς κατάλογος.

Ioakeim Ath. Papangelos

THE 14th-CENTURY PAINTER FROM THESSALONIKI «KYR-MANUEL»

In 1358 the «Painter Kyr-Manuel» was present in Thessaloniki as a witness in drawing up a document regarding a case of the Monastery of Timiopotritissa (Vat. 110.15-16). «Kyr-Manuel» should be identified with the man of the same name (referred to without a surname) who is mentioned in 1323 (Vat. 59.6-9) and in 1338 (Vat. 83.12) about issues regarding the same monastery. His apparent social status, which does not seem to be related to administrative ranks, can be interpreted as resulting from his recognition as an important painter.

It is the first time we come across a painter in Thessaloniki called «Kyr-Manuel» and the fact that he was an adult in 1323 and 1358 raises the question about his relation to the renowned Panselinos. If we identify him as Panselinos and accept ±1290 as the year of the wall-painted decoration of Protaton, it is not possible to attribute this work to him. On the other hand, some of the wall paintings in the chapel of St Euthymios in Thessaloniki could be his work at least marginally (1302/3), as can the wall paintings of the katholika of Vatopedi (1312), Chilandar (1321-1322) and Pantocrator (work of his old age, 1363-1380), which the venerable Athonite tradition attributes to him.

If we dissociate the painting of Protaton from its propo-

sed date (±1290) and seek favourable historical conditions for such a work, then we propose the following chronology, including the reasons for each suggestion.

1289-1293: First tenure as Patriarch of the Athonite Athanasios I.

1303-1309: Second tenure as Patriarch of the Athonite Athanasios I. Possible damage to Protaton by the Catalans (1307-1308).

1311-1315: Tenure as Patriarch of the Athonite Niphon I, who issued a sigillion in 1312, certified with the chryso-bull of Andronikos II (Prôt. 12), that regulated the administrative matters of Protaton (Prôt. 11).

1316-1345: «Protos of the Holy Mount» Isaac.

1322: Letter of entreaty by Andronikos II to Protos Isaac for the intensification of prayers on the State's behalf and the delegation of an «envoy of the empire» for a verbal update (Vat. 55). Successful intervention of Isaac in the reconciliation of the two Andronikoi. A letter of thanks by Andronikos, who dispatched his imperial «envoy» again (Vat. 57).

1323-1334: Tenure as Patriarch of the Athonite Isaiah.

In each case, except for the first, the painter of Protaton could have been «Kyr Manuel».

⁶⁷ Ἀνδρ. Ξυγγόπουλος, *Μανουήλ Πανσέληνος*, ἔ.ἀ., 12: «ἀποδείχθηκε πιά μὲ τρόπο ἀναμφισβήτητο πὼς οἱ τοιχογραφίες τοῦ Πρωτάτου ἔγιναν στίς ἀρχές τοῦ 14ου αἰ. ἀπὸ ἓνα ἐξαιρετικὸ ζωγράφου ποὺ εἶχε μάθει τὴν τέχνην του στὴν Θεσσαλονίκη».

⁶⁸ «Ὅπως διεπίστωσα ὑπάρχουν καὶ τοιχογραφίες στὸν νότιο τοῖχο τοῦ ναοῦ, ἐγκλωβισμένες ἀνάμεσα στὴν βόρεια ὄψη τοῦ ἀρχικοῦ πεσσοῦ καὶ τὴν μεταγενέστερη τοιχοδομία, ἡ ὁποία διεχώρησε τὸ νοτιοδυτικὸ γωνιακὸ διαμέρισμα τοῦ ναοῦ. Εἶναι ὁρατὲς στὴν νοτιο

ανατολικὴ γωνία τοῦ διαμερίσματος, στὴν ρωγμὴ ἡ ὁποία καλύφθηκε μὲ τὴν τοιχογραφία τοῦ ἁγίου Νικολάου, ἀλλὰ ξαναάνοιξε (*Τερὸς ναὸς Πρωτάτου, 2007-2008, Παθολογία τῶν τοιχογραφιῶν*, τ. I, *Σχέδια ἀποτύπωσης*, Πολύγυρος 2008, 349). Εἶναι αὐτὸ νόητο ὅτι οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς εἶναι προγενέστερες καὶ ἀπὸ τοὺς διαχωριστικοὺς «νέους τοίχους», πάνω στοὺς ὁποίους ἐπίσης τοιχογράφησε ὁ Πανσέληνος. Τὴν θέση στὴν ὁποία ἀναφέρομαι βλ. καὶ στό, Τουτός καὶ Φουστέρης, *Εὐρετήριο*(...), ἔ.ἀ., 53, ἀρ. 326.